РЕДКИ АРТЕФАКТИ ОТ МАТЕРИАЛНАТА КУЛТУРА НА СРЕДНОВЕКОВИЕТО ОТ СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ. НОВИ ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ РЕКОНСТРУКЦИИ[1]

*Кремена Маркова**

RARE ARTIFACTS OF MEDIEVAL MATERIAL CULTURE FROM NORTHERN BULGARIA. NEW OPPORTUNITIES FOR HISTORICAL RECONSTRUCTIONS THE VILLAGE OF ARBANASI

Kremena Markova

Abstract: The article examines the significance of the archaeology of slavery as a research field that enables more comprehensive reconstructions of social history in the Middle Ages. Written sources on slavery are limited and usually reflect the perspective of those in power, while the voices of the enslaved remain silent. This is precisely where archaeological evidence-such as shackles, collars, burials, and other artifacts-offers an alternative view of the lives, control, and daily existence of dependent people.

In Bulgarian historiography, the topic of slavery and the participation of Bulgarians in the slave trade remains underexplored and is often interpreted cautiously due to the lack of unequivocal written testimony. Nevertheless, archaeological findings outline the Bulgarian lands as part of active trade networks connecting Europe, Byzantium, and the Arab world.

* Доктор Кремена Маркова е постдокторант във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Академичните ѝ интереси са насочени към Средновековните български земи. Във фокуса им е играта за установяване на действащи правила между изпълнителната и идеологическата власт и нейното отражение върху всекидневието на средновековните хора. Доктор Маркова е авторка на монографията „Роби и робство в Средновековна България през IX – XV век“. e-mail: k.yordanova@ts.uni-vt.bg

[1] Статията е резултат от изпълнението на проект BG16RFPR002-1.014-0011 „Устойчиво развитие на Център за върхови постижения „Наследство БГ“, финансиран по процедура за предоставяне на безвъзмездна финансова помощ № BG16RFPR002-1.014 „Устойчиво развитие на Центрове за върхови постижения и Центрове за компетентност, в т.ч. и на конкретни инфраструктури или техни обединения от Национална пътна карта за научна инфраструктура.

The article is a result of the implementation of project BG16RFPR002-1.014-0011 Sustainable Development of the Center of Excellence “Heritage BG,” funded under the grant aid procedure BG16RFPR002-1.014 “Sustainable Development of Centers of Excellence and Centers of Competence, Including Specific Infrastructures or Their Associations from the National Roadmap for Scientific Infrastructure”.

The archaeology of slavery holds significant potential for expanding traditional historical studies. The comparison of material evidence with written sources and linguistic analyses allows for a deeper understanding not only of the institution of slavery but also of the human dimensions of dependency, control, and resistance in the past.

Keywords: slavery, archaeology of slavery, Medieval Bulgaria, Byzantium, slave trade, social history of slavery, shackles.

Българската историческа наука все по-настойчиво излиза от тесните дисциплинарни ограничения и показва плодотворността на използването на широка палитра от методи, добре разработени от различни академични дисциплини [**Шнитер, М.** 2017, с. 16–19]. Тази тенденция е особено важна, когато се изследват отдалечени периоди, с оскъдни писмени извори. Записите, с които разполагаме, са свидетелства, оставени ни от властимащите, богатите, грамотните. Нерядко те описват идеална, желана действителност, а не реалния живот. Гласът на останалите, които са позиционирани в периферията на социума, най-често е заглушен. Тази констатация важи особено за робите, безправни, приравнявани на вещи, а не на личности.

През XXI век се разви и укрепна един слабо проучван клон от археологията, насочен към изследване на материалните свидетелства за робството. Археологическите разкопки разкриват доказателства за това как робите са били прехвърляни от родината си и как са живели в новите си земи. Тези открития помагат за реконструкцията на живота и смъртта на робите, къде са живели, какво са яделі, какво са произвеждали и в какво са вярвали. С усилията на историци и археолози археологическите находки се интегрират с писмени източници, за да се обогати разбирането за миналото. Налице са и първите предизвикателства, доказателствата за търговията с роби или робството, включително погребения, гробища, места за задържане, окови и подземия, които могат да бъдат интерпретирани по различни начини. Все пак археологическите разкопки, отнасящи се към Средновековието, могат да стъпят на достатъчно писмени извори.

Съществуват голям брой материални свидетелства, които документират християнското робство. Археологическите находки добавят допълнителни доказателства. Такива са нашийниците за роби с християнска символика (парадоксално за съвременните представи за религия на милосърдието). Такъв известен артефакт е човешки нашийник с надпис „Аз съм роб на архидякона Феликс. Дръж ме, за да не избягам“ [**Glancy, J. A**. 2002, p. 9.], който потвърждава, че ранните християни и

свещенослужители, освен че са посветени на Бог, са и робовладелци. Две диаметрално позиционирани обществени роли (от модерна гледна точка), които в далечното минало не са взаимоизключени.

Според М. МакКормик [**McCormik, M.** 2001 (2002), p. 815–852] и Фл. Курта [**Curta, Fl.** 2003, p. 283–291] различни археологически находки, открити в земите на Източна и Централна Европа, както и в района на Черно море, се разглеждат като доказателства, сочещи интензивен и балансиран търговски обмен между двете половини на континента. Това са различни предмети на лукса, монети с византийски и арабски произход, предмети от бита, намирани при погребения и др. Те допълват различните писмени източници, които позволяват подобни твърдения. Към разнообразните търгувани стоки тук следва да бъдат включени и робите. М. МакКормик отбелязва, че конкретна и сигурна информация в писмените източници, която пряко да потвърждава търговията с роби в югоизточната част на Европа, липсва. Въпреки това Ф. Курта излага като аргумент „археологията на робството“ и поддържа позицията, че един от водещите доставчици на роби във Византия, а може би и за арабските пазари, е България. Той обосновава това свое твърдение с факта, че Дунавският коридор, свързващ Средна и Западна Европа с Черноморската зона, както и Via Egnatia и Via Diagonalis, се намират изцяло или частично под властта на българите в периода IX – X век. Владеенето на тази важна пътна артерия предполага и контрол върху комуникациите и търговските маршрути, които според Фл. Курта още през VII – VIII век са възобновени. За разлика от него, М. МакКормик смята, че това се случва чак през IX век. В подобна геополитическа ситуация посредничеството на Венеция в търговията с роби просто не е необходимо [**Curta, Fl.** 2003, p. 283–291].

За защита на тезите си и двамата, Фл. Курта и М. МакКормик, се позовават на обширната статия на немския археолог Й. Хенинг „Пленнически окови в зоната на славянските селища и европейската търговия с роби през 6 – 12 век. Археологически анализ на промените в значението на думата „склавос (славянин) – сакалиба – роб“ се открива в книгата „Gefangenenfesseln im slawischen Siedlungsraum und der europäische Sklavenhandel im 6. bis 12. Jh.: Archäologisches zum Bedeutungswandel von „sklabos-sakaliba-sclavus“ [**Henning, J.** 1992, p. 403–426], публикувана през 1992 г. Текстът търси отговор на въпроса къде в географско отношение е ситуирана първоначално търговията с роби от славянски произход и къде е преминавал основният маршрут за придвижването им към арабските пазари.

В своето изследване Й. Хенинг поставя под съмнение тезата на Ш. Верлинден, според която основната изходна точка на търговията с роби следва да се търси в граничните райони между славянските и германските селища в Централна Европа, по течението на р. Елба и р. Вълтава. Според Ш. Верлинден западноевропейските търговци използват маршрути, преминаващи през Кобленц и Вердюн към Пиренейския полуостров, както и трасета, които свързват южна Германия с Венеция и други адриатически пристанища през Алпите, за да транспортират славянски роби [**Henning, J.** 1992, p. 404]. Подобна интерпретация по-късно е възприета и доразвита от М. МакКормик.

Хенинг обаче аргументира, че тази реконструкция не предлага достатъчно убедително обяснение на лингвистичния въпрос защо германският вариант на етнонима за славяни – venedi/veneti – не се превръща в универсален термин за „роб“. Вместо това именно наименованието на южните славяни и неговият гръцки превод – sklaveni/sklabēnoi – добиват широко разпространение във византийските писмени извори още от VI в., откъдето проникват и в латинската, и в арабската терминология [**Henning, J.** 1992, p. 404]. Според Хенинг този факт подкопава устойчивостта на теорията за централноевропейския произход на робската търговия със славяни и насочва вниманието към византийското посредничество като ключов фактор за установяването на етимологичната връзка между етноним и социален статус.

За да предложи по-конкретен и аргументиран отговор на поставения проблем, Й. Хенинг прибягва до анализа на археологически материали, а именно железни окови, засвидетелствани в различни райони на Европа и интерпретирани в контекста на търговията с роби. На основата на тези данни той достига до извода, че оковите, датирани в периода IX – XI в., проявяват значителна близост с образци, познати от римската епоха. Като аналогични примери Хенинг посочва шийните окови, комбинирани с дълга верига или с въже, завършващо с халки за крайниците, известни от бронзови статуи, изобразяващи римски затворници и роби.

Наред с това той отбелязва множеството сходни находки от III в., произхождащи от римската крепост Кунцинг. Към този корпус от примери Хенинг добавя и идентична верига, съхранявана в римския храм San Pietro in Vincoli („Свети Петър във вериги“), за която традицията твърди, че е била използвана при оковаването на апостол Петър [**Henning, J.** 1992, p. 406]

Сн. 1. *Веригата, за която се твърди, че е бил окован свети Петър, и която е идентична с екземпляри, открити в българските земи. Източник: Интернет.*

На територията на България, в Преслав и в Кривина, са открити сходни екземпляри, датирани от X век [**Henning, J.** 1992, p. 421–423]. Железните окови, представляващи обръч, поставян около шията на индивида, се интерпретират като средство за контрол и придвижване на затворници и роби. Материалните свидетелства от този тип артефакти са концентрирани главно в зоната на долното течение на р. Дунав, в непосредствена близост до византийската граница. Тази пространствена концентрация предоставя основание на Й. Хенинг да формулира хипотеза, според която наред със западния търговски маршрут за износ на роби чрез посредничеството на Венеция през X в., подробно разгледан от Ш. Верлинден, е съществувал и алтернативен, директен канал за транспортиране на „сакалиба“ от Източна Европа през византийска територия към арабските пазари [**Henning, J.** 1992, p. 410]. В интерпретацията на Фл. Курта именно този източен маршрут изпреварва по значимост западноевропейските търговски канали на робската търговия [**Curta, Fl.** 2003, p. 289–290].

Друг вариант на окови са двукомпонентните железни конструкции за ръце и крака, които се разглеждат като специфичен модел, характерен за Западна Европа през римската епоха. Те са засвидетелствани в инвентара на вили и имения, като тяхното предназначение е свързано с оковаването на роби. Подобни находки се откриват и в погребални контексти,

поставени директно върху човешките останки. Съществуват и бронзови скулптурни изображения, представящи роби с оковани крайници.

Особеното при този тип окови е, че в Западна Европа те не се срещат извън римския контекст до XI в., за разлика от източноевропейските територии и зоните в непосредствена близост до Византия, където присъствието им е по-ранно и по-често. Най-ранната средновековна находка от този тип, произхождаща от Източна Европа, е датирана в периода VI – VII в. и е открита край с. Билка, Айтоско. От IX – X в. са известни модифицирани образци, намерени в Преслав, както и в два археологически обекта от салтово-маяцката култура, разположени северно от Азовско море. Според Й. Хенинг разпространението на тези форми следва да бъде обяснено чрез византийското културно и политическо влияние в региона [**Henning, J.** 1992, p. 408–410].

Верига със заключваща скоба, представляваща друг видоизменен тип окови, а именно двукомпонентни, като един от пръстените на оковите е образуван от скобата на катарама, според типологизацията на Хенинг е открита в Търново [**Henning, J.** 992, p. 411, 414]. Тя е датирана от XII – XIII век, когато градът е столицата на Второто българско царство. Експонатът е намерен на хълма Царевец, в помещение, интерпретирано от първите му изследователи като затвор [**Николова, Я.** 1974, с. 247]. Наличието на този тип окови, използвани в Източна Европа след XI век може да се тълкува като индикация за продължаващия контакт между източнославянските области и българо-византийската зона на юг от Дунав през периода. Вариант на тази форма е познат от Волжка България, при който допълнителна верижна примка вместо превключвател осигурява затварянето на една от глезенните халки [**Henning, J.** 1992, p. 414].

Й. Хенинг прави важната уговорка, че точният социален статус на лицата, носили описаните окови, не може да бъде еднозначно установен единствено на основата на археологическия материал. Въпреки това, съпоставката с различни писмени свидетелства от арабски и византийски произход позволява да се изведе аргументираното предположение, че става дума за практики, свързани с търговията с роби. Според Хенинг основните региони на произход на тези роби са земите северно от Черно море, откъдето те били прехвърляни към Византия и Арабския халифат. В този процес ключова роля изиграват Волжка България, Хазарският каганат и Дунавска България, функциониращи като посреднически звена в трансфера на човешки ресурс [**Henning, J.** 2008, p. 33–53].

Й. Хенинг извършва систематизация на повече от 400 екземпляра железни окови, открити на територията на Централна и Югоизточна Европа и датирани в широк хронологичен диапазон – от предримската желязна епоха до началото на XVI в. [**Henning, J.** 2008, p. 34, бележка под линия №7]. Основният изследователски фокус е насочен към артефактите от следримската и средновековната епоха, сред които попадат и находки от територията на Средновековна България. Според Хенинг оковите следва да се разглеждат като един от възможните индикатори за робство. Те обаче не са единственото средство за ограничаване на движението на роби, тъй като са използвани и органични материали – въжета, дървени пранги и др., които поради своята биоразградимост рядко оставят археологически следи.

Изследването поставя особен акцент върху връзката между разпространението на железните окови и практиките на търговия с роби. В този контекст дори М. МакКормик признава валидността

Сн. 2. *Двукомпонентни белезници (пранги) с ключалка (X в.). Съхраняват се в АМ – Велики Преслав.*
Сн. д-р Радостина Благоева, АМ – Велики Преслав.

Сн. 3. *Белезница-оглавник (XII – XIII в.), открита при разкопки през 1976 г. при северната стена на вътрешния град в Преслав. Съхранява се в АМ – Велики Преслав. Сн. д-р Радостина Благоева АМ – Велики Преслав.*

на наблюденията на немския археолог, а именно – че в рамките на империята на Карл Велики железни окови почти не се срещат, за разлика от граничните славянски области и търговските центрове на викингите, където тяхното присъствие е значително по-отчетливо. [**McCormik, M.** 2016, p. 257.]

За разлика от подхода на М. МакКормик, Ю. Ротман насочва вниманието си към византийската перспектива в международната търговия с роби през VII – XI в. В своите изследвания той подчертава активната роля на Византия в регионален и междурегионален контекст, като изтъква нейната функция на водеща търговска сила в Средиземноморието. Според Ротман именно Византия следва да се разглежда като основен пазар за роби извън арабския свят, при това в конкурентни отношения с Халифата. Съществен фактор в това отношение е добре функциониращата митническа система на империята през VIII – IX в., която осигурява контрол върху морските пътища, свързващи Егейско, Адриатическо и Черно море. По този начин Византия постига почти монополна позиция в търговията с роби в източносредиземноморския регион [**Rotman, Y.** 2016, p. 137–138].

Според Ю. Ротман в основата на византийския монопол върху търговията с роби стои икономическият контрол, който Константинопол упражнява чрез системата от данъци kommerkia. Чрез нея държавата регулира движението на стоки в рамките на империята, като се възползва както от стратегическото географско положение на своите пристанища, така и от централната роля на международните морски маршрути. Друг аспект на този контрол се открива в правните норми, регламентиращи статута на превозваните по вода стоки. В Морския закон се съдържат конкретни параграфи, засягащи и търговията с хора. Съгласно тези разпоредби транспортираните роби попадат под пряката отговорност на капитана на кораба, който в случай на бягство е длъжен да обезщети техния собственик със съответната парична равностойност [**Rotman, Y.** 2016, p. 136].

Арабските пазари удовлетворяват нуждите си от роби както чрез внос от Африка, така и чрез европейски доставки. Европейският внос се осъществява по маршрути, които заобикалят Византия: на север – през балканските територии, на изток – през Кавказ и Каспийско море, а на запад – през земите на франките и Пиренеите, включително по морския път от средиземноморското крайбрежие на днешна Франция до Антиохия, която през IX в. се намира под арабско владичество [**Rotman, Y.** 2009, p. 60–61].

Ротман предполага, че митническата система на Византия функционира като търговска бариера, която отклонява част от търговците по заобиколни маршрути към арабските земи [**Rotman, Y.** 2016, p. 137]. Тези маршрути са документирани от Ибн Хордабех в „Пътища и царства“, както и от Ибн Фадлан и други арабски автори.

За Византия близостта на балканските територии, населени със славяни и българи, има съществено значение, тъй като тези райони представляват основен източник на роби за империята. Честотата на военните конфликти между Византия и България благоприятства обезпечаването на роби [**Rotman, Y.** 2009, p. 59], а наличието на различни маршрути за директен внос на роби в балканските и причерноморските територии затвърждава позицията на Византия като основен потребител и посредник в търговията с хора. Ротман подчертава, че международната търговия с роби през Средновековието е решаващ фактор в икономическата и външната политика на империята [**Rotman, Y.** 2020, p. 396].

Темата за търговията с роби във Византия и България е неотделима част от по-широкия въпрос за средновековните търговски връзки, движението на човешки потоци и комплексните икономически процеси на континента. Това представлява мащабна икономическа дейност, в която участват множество народи и която се подчинява на закономерностите на търсенето и предлагането.

За разлика от чуждестранните изследователи, родните историци проявяват значителна сдържаност в оценката си относно наличието на робство в България през Средновековието и са още по-предпазливи по въпроса за участието на българите в търговията с роби. Основният аргумент, използван в подкрепа на тази позиция, е липсата на писмени извори, които категорично да определят степента и ролята на Средновековна България в международната търговия с хора. Но на какви извори може да се разчита, за да се докаже обратното?

Въпреки това, косвени данни, съпоставени с други източници, очертават по-ясна картина: българските земи са част от оживени търговски маршрути и не са изолирани от икономическите процеси и връзки, характерни за региона.

Археологическите изследвания върху робството имат значителна стойност – те дават друг фокус в разбирането му. Разгледани от материална гледна точка, археологическите данни за робството ни позволяват да анализираме не само икономическата основа на институцията, но и ежедневието, стратегиите за контрол и формите

на съпротива. Но археологията не е в състояние да даде цялата картина, без да бъде направена съпоставка с писмените източници, без да бъде изследван и езикът на робството. В това по-широко изследователско поле, обхващащо археологията, историята, лингвистиката, изучаването на робството би било далеч по-резултатно и по-детайлно. Робството има своята история на систематична институция, но това също е и историята на отделния човек или група/общност, която е в състояние да осветли различни, чисто човешки аспекти от ежедневието на робите.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

• ***Публикации / Publications*:**

Николова, Я. 1974 – Я. Николова. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал. – В: Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през втората българска държава. Т. 2. Керамика, битови предмети и въоръжения, накити и тъкани. София, Издателство на БАН, 1974. [Ya. Nikolova. Domashniyat bit i vaorazhenieto v dvoretsa na Tsarevets spored arheologicheskia material. – V: Tsarevgrad Tarnov. Dvoretsat na balgarskite tsare prez vtorata balgarska darzhava. T. 2. Keramika, bitovi predmeti i vaorazhenia, nakiti i takani. Sofia, Izdatelstvo na BAN, 1974.] (In Bulgarian)

Шнитер, М. 2017 – М. Шнитер. Пътищата през православния ритуал. София, Изток-Запад, 2017. [M. Shniter. Patishtata prez pravoslavnia ritual. Sofia, Iztok-Zapad, 2017.] (In Bulgarian)

Curta, Fl. 2003 – Fl. Curta. East central Europe. – V: Early Medieval Europe. 2003, Vol. 12, № 3, pp. 283–291.

Glancy, J. A. 2002 – J. A. Glancy. Slavery in Early Christianity. Oxford: Oxford University Press, 2002.

Henning, J. 1992 – J. Henning. Gefangenenfesseln im slawischen Siedlungsraum und der europäische Sklavenhandel im 6. bis 12. Jh: Archäologisches zum Bedeutungswandel von „sklabos-sakaliba-sclavus“. – In: Germania, № 70, 1992, pp. 403–426.

Henning, J. 2008 – J. Henning. Strong rulers – weak economy? Rome, the Carolingians and the archaeology of slavery in the first millennium A.D. – In: The Long Morning of Medieval Europe: New Directions in Early Medieval Studies, J. R. Davis and M. McCormick (eds), 2008, pp. 33–53.

McCormik, M. 2001 (2002) – M. McCormik. Origins of the European Economy: Communications and Commerce AD 300 900, Cambridge: Cambridge University Press UK, 2001 (2002).

Rotman, Y. 2009 – Y. Rotman. Byzantine Slavery and the Mediterranean World. Translated by Jane Marie Todd. Cambridge, Massachusetts, and London, England: Harvard University Press 2009.

Rotman, Y. 2016 – Y. Rotman. Byzantium and the International Slave Trade in the Central Middle Ages. V: Trade in Byzantium. Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium. N. Necipoglu, P. Magdalino (eds.). Instanbul: Koç University Publications, 2016, pp. 129 – 143.

Rotman, Y. 2020 – Y. Rotman. Forced Mobility and Slavery. – In: Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone. Aspects of Mobility between Africa, Asia and Europe, 300–1500 c. e. Leijden/Boston: Brill, 2020, pp. 387 – 412.

• ***Интернет източници* / *Internet sources*:**

McCormik, M. 2016 – M. McCormik. Slavery from Rome to Medieval Europe and Beyond: Words, Things, and Genomes McCormick, 2016, In: – On Human Bondage: After Slavery and Social Death. (eds J. Bodel and W. Scheidel), John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, NJ, USA, pp. 249 – 264. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781119162544.ch13 (15.08.2023)